

ОПОВІДАНЯ ІВАНА ЛПІШІ.

I. Прохожа́лий.

Не тихо й не швидко літня ніч опановує землю. Непомітно загортася вона в темряву великі шляхи, далекі села, увесь обрій і все ближче й ближче підступає до подорожнього. Уже він ледви розбирає, де стояв ліс, де чорніла ся оранка, де стелило ся поле. Ще дві-три хвилини — і все закутується ся у безпросвітну темряву. По землі на одну ступінь видніється сама дорога; по небу де-не-де з-за хмар виглядають далекі зірки. Робить ся яковось сумно в дорозі одному, неначе темрява ся хмура проходить у саму душу.

В таку темну добу великим шляхом ішов самотній чоловік. Схиливши низько голову, він либо ні і не помітив, як вечір змінився на темну ніч. Він чвалав стомленими ногами, постукуючи вряди-годи об дорогу своїм кійком.

Ось він проходить уже довгою вулицею, що лягла через усе село. По селі також темно й тихо, як і на степу. Стомлений люд уже спав кріпким першим сном і ніде по хатах не съвітилося.

Коли се враз на похилу голову прохожалого упав цілий сніг проміння. Він спинився. Подивився надокола і тепер тільки побачив, що вінувийшов у село. З ліва від його стояла чимала хата, звідки падав съвіт з вікна; з права ледви визначався на темному небозводі обрис церкви.

Прохожа́лий зараз же догадався, що в сїй хаті ма-
бути живе батюшка. Через його голову пройшла несподівана

думка і він подивився на хвіртку. Але-ж трохи постоявши, він пішов далі.

— На що? Я-ж їх добре знаю, тих служителів божих... Ся посередність завжді добре нагодована, всім задоволена... Ще важче буде душі моїй.

Про те другий голос, голос стомленої душі, несміливо, неясно, але вперто навчав його: „Тобі потрібна людина, щоб ти виліп перед нею свою тугу. Однаково-ж, чи то буде піп, чи хто інший... Ти підеш до його, до сього попа, як до людини, розповіш йому, як чоловікови. Він тебе послухає і може вже сим облекшить твою душу, може хоч трохи заспокоїть її.“

Прохожалій знову спинився й озирнувся. Позади його съвітло так привабливо кидало на дорогу промінне, а впереді стояла непроглядна, сумна темрява.

І він послухався голосу своєї хворої душі і повернув назад.

Він зайшов у хвіртку, підійшов до того вікна, звідки падав съвіт на дорогу і злегка постукав.

Незабаром вийшов зо съвітлом батюшка.

Се був старенький піп, уже зовсім сивий, але ще бадьорий. Трохи вже лиса голова з тонкою білою косицею, вузенька срібна борідка, маленьке ще съвіже обличе з веселими блакитними очима — усе те робило його добрим дідусем. Коли прохожалій побачив сього сивого добродушного попика, йому стало ніяково, навіть соромно себе самого.

— Ну, на що я сюди зайшов? Що я йому скажу? Хиба-ж отсей дід, ся дитина може зрозуміти хоч одну соту з моїх мук? У його мабуть тільки й можна добре посповідати ся та причастити ся...

Батюшка стояв і ждав пильно дивлячи ся на прохожалого. Прохожалій, спустивши очі до долу, мовчав.

— А що скажеш? — спітав нарешті батюшка.

— Що скажу? Та що-ж? Будем сповідати ся! — тихо промовив неждано для себе, ұа-пів съвідомо прохожалій.

На обличі в батюшки з'явилось здивування.

— Висповідати ся хочеш? — перепитав він і оглянув прохожалого з голови до ніг, а відтак устромив пронизуючий погляд у його очі.

Та очи прохожалого були опущені до долу.

Батюшка тільки побачив, що він був ще молодий, одягнений у стару, грубу селянську одежду, що лице у його очі і було загоріле, але на ньому була якась ознака інтелігентності, що на високому чолі між бровами залягли дві довгі й глибокі смуги, які робили його обличчє серіозним і сумним.

Батюшка трохи поміркувавши, сказав „я зараз“ і зник у хаті.

Прохожалий зістав ся знову в темряві. Він первово, боліче всміхнув ся, силкуючи ся з'ясувати собі своє становище, але думки його були закутані якимсь густим туманом.

Тимчасом батюшка знову вийшов побрязкуючи ключами і сказав: „Іди за мною!“

Вони перейшли дорогу і увійшли на цвинтар. На цвинтарі, коло церковних дверей на східцях спали два сторожі. Коли батюшка почав відмикати церкву, сторожі раптом повскакували. Побачивши батюшку з чужою людиною, вони пильно приглядалися до них соннimi очима, аж ті зайшли в церкву і причинили за собою двері. Тоді сторожі враз почали кріпко калатати в свої калатали і луна несла ті згуки по тиші сонного села.

Батюшка засвітив у церкві декільки съвічок. Вони стиха близмили і своїм тусклим червоним съвітом ледви освічували темні образи ікон.

З съвічкою в руках батюшка зайшов у олтар, зоставивши прохожалого самого коло іконостасу.

Тимчасом прохожалий оглядав усе навколо. Давно вже він був у церкві і отсє в його хаотичній голові мєтушилися натовпом думки, одна одну попережаючи, хоч ні єдина з них виразно, у всій цілості, не виявляла ся. Про те під впливом усієї обстанови він якось трохи заспокоював ся. Якесь давно позабуте, приємне почуттє вириндало зі споду хворої душі і направляло його чорні думи в інший бік. Він, що завжді звик прислухати ся до своєго почуття, аналізувати всії свої вражіння — силкував ся й тепер розібрati, що робить його душу мякішою, спокійнішою, що так опановує їм?

І ось на одну мить у него виплила на верх несподівана, але виразна думка: „Що се зо мною стало ся? Чи вже я так низько виав, що хочу звертати ся до Бога через цього старого адвоката?“

Але в сей час наблизився до його „старий адвокат“ і велів йому йти за собою.

Як слухняна дитина, без вагання, без боротьби він пішов за батюшкою, віддав себе на його волю. Він інстинктиво почував, що тут якась съятиня і що образити съятиню, яка-б вона не була, він не в силах.

Батюшка сів перед церковними вратами біля аналоя, де вже лежало євангеліє й хрест, проходжалий підійшов до аналоя і машинально, як звик у дитинстві, став на навколошки.

— Який тяжкий гріх лежить на твоїй душі, що ти в такий надзвичайний час, у таку пізню добу прийшов сповідати ся? — задунали в порожній церкві тихі слова батюшки.

Проходжалий слухав сі тихі, ласкаві слова, але відразу не міг нічого відповісти. Він прислухався до згуків калатала і все перепитував себе в думці: „Який тяжкий гріх? Який-же гріх?“

— Як би вам сказати, батюшко, щоб ви мене зрозуміли? — почав він плутаючи ся. — Гріха якого небудь особливого не маю. Грішен-же тим, чим і всі люде, але особливого гріха не маю.

Батюшка здивувався. Він наладив ся вже послухати про якийсь страшний злочин; він був певний, що перед ним стоїть навколошках страшний злодій або душогуб, що хоче покаяти ся в гріхах своїх. Він не поняв віри прохожалому.

— Кажи правду перед Богом, съміливо кажи перед съятивм хрестом і євангелиєм, нічого не потай, коли сиравді хочеш очистити свою грішну душу.

— Не маю я, батюшко, ніякого тяжкого гріха. Мені просто важко жити на съвіті... Просто хочеть ся руки наложить на себе...

Він казав се і почував у душі своїй, що йому не се хотіло ся сказати.

— Загубити свою душу — се найбільший гріх у Бога. Ще ти не впав у гріх, але стоїш на порозі сього найтяжшого гріха, по якому не має вже спасіння для душі. Душу безсмертну тобі Бог дав, а не сам ти її здобув. Він-же Святий знає, коли їй узяти її до себе. Він-же один тільки їй відає, на що він дав тобі душу. Ти-ж не знаєш Його святої волі... Не знаєш, для якого, може святого діла призначена Богом твоя душа...

— Батюшко! Ви мене не так зрозуміли. Я кажу, що мені лекше наложить на себе руки, ніж жити з порожнім, розбитим серцем, жити без надії, без віри...

— Не кажи так, сину мій; не клевещи даремно на себе: ти маєш віру. Хиба-ж не віра привела тебе сюди на сповідь у сей пізній час?

— Ні, батюшко, я не те, не те кажу! Хоч я й зайшов до вас несподівано для себе, під тягаром важких дум, що гнітять мій розум, а про те в Бога я вірю. Я вірю в Його безконечний і дивно-мудрий світ; вірю в те, що людина з усіма її найвисшими бажаннями, найденіальнішими думками менша перед Богом, ніж порошина на землі; вірю, що тих довічних законів, якими став і держить ся космос, ніколи не зрозуміє наш убогий розум; вірю, що проти законів того космосу людина ніколи й нічого не зможе зробити, або відмінити...

Прохожалий казав усе з глибокою вірою і з почуттям і вже не плутався.

Батюшка з великою цікавістю прислухався до цих горячих слів. Він тепер зрозумів, що перед ним не селянин з темним розумом, ні душогуб, ні злодій, а людина з освітою і з великою душою, для якої не хрест і євангеліє потрібні, а щось інше. І батюшка ясно почував у своїй душі, що сього іншого він йому дати не зможе. Він тихо, несміливо спитав:

— Ви не селянин?

— Я вчився в університеті.

— Так, значить, ви студент?

— Був колись студентом, а тепер міщанин.

— Були студентом... мабуть усякі ідеї... і жите вам розбили...

— Ні, не ідеї життє розбили, ні! а люде розбили ідею.

Батюшка з жалем похитав головою, але прохожалий сього не помічав. Він стояв навколошках, забувши і про хрест і про євангеліє і про те, де він зараз.

— От я вам казав, батюшко, про віру... віру в правду, в людей — ось якої віри в мене нема. Чую, що душа моя ще жива, ще молода, прагне надії й віри в людей, але я вже людей добре знаю, вже не вірю в людей! Дуже груба, дуже матеріальна їхня організація. Вони більше наближають ся до звірів, ніж до тих духовних істот, що мають душу безсмертну, дану самим Богом...

Прохожалий знову казав з почутtem, навіть з якимсь стражданнem.

— Спну мій! Хоч я пастир для убогих розумом овечок, про те над усіми нами съяте письмо, — почав батюшка стиха, — а там сказано: „Віруй в єдиного Бога... Йому поклоняй ся... і більше не сотвори собі ніякого кумира...“

— Кумира я собі не сотворив, ні! Я хочу вірти тільки в народ, у добро, у правду нашого народу. Ви бачите, батюшка, мою грубу, подерту одежду. Подивіть ся на мої мозолисті руки — усе те я своєю охотою взяв на себе Молода, безупинна енергія рвала ся з утисків, у яких держала мене і сім'я і громада... Усі найкращі почуття душі моєї нарешті вибухли з такою силою, що я не зміг більше жити тим життєм, яким живуть вони всі. Ідея — дати двацяти-міліонному народови щастє, підняти його з духовного рабства, увести його в сім'ю вільних народів, ся найвища в съвіті ідея, яку мій розум і тепер ледви може осягнути, переповнила величністю духа всю мою істоту. Мені здавало ся, що якась могутня, велітеньська сила бушує в моїх грудях, поривається до живого діла, кидає мене між народ. Від тієї сили я зазнав найвище щастє і від того щастя я сам себе не тяжив. Я порвав без вагання всі ті ниточки, що звязували мене з ріднею, зі знайомими і пішов у народ... Я поніс народови най-цінніший свій скарб — свою душу. Я поніс йому най-вищий дар Творця — здобуток людського розуму. Я почав з ним жити, заробляти хліб отсими руками... І що-ж?

День по дню в мое бідне серце встремляли ніж за ножем. Але я йшов, мов божевільний, усе наперед. Я мусів випити повну чашу з отрутою, мусів до краю розібрati, чим живе наш народ, що він знає про свою Україну, як він її цінує, на що він надіється? І ось після сього ви мене бачите зовсім хворого душою, нікчемного...

— Я з болем смертельним постерігав, що Україна, рідний край, — для народа се тільки той шматок землі, де стоїть його власна хата. Народ не памятає вчорашнього дня, не відає її про завтрушній. Своїми власними руками він руйнує найславніші памятники дідів своїх, немов навмисно так, щоб і сліду не заливалося ніякого. Великі слова: правда, воля, геній — незнайомі народови. Його правда — убити рідного небожа, аби синови в спадщину дісталася десятина землі. Його воля — в шинку, коли він отрує собі мозок. Тоді він ладен розпочати зъвірську, кріаву різню, не розбираючи, де його друг, а де ворог... Усе, що стоїть вище над ним, усе він знese до тла. Коли-ж проторезить ся — се раб із рабів. Найвища істота між людьми — геній, талант не можуть зробити того дива, щоб у народній, грубій душі забреніли відповідні струни: він солодко засипляє під звуки великих творителів людської думки. Самої прімітивної любові в народі нема до свого близнього. Скрізь кипить зло, скрізь сама зъвірська, кріава боротьба тільки за власне істнуваннe.

— Словом, нема нічого великого, нема навіть почуття до великого у нашого народа. Нема її не буде! Так усі й перемрут у неволі, в рабстві, усі загинуть, мов бурян при дорозі... Темна, безпросвітна маса, без віри в добро, в правду, в свою силу, без надії на кращу будущину, без жадних чистих поривань душі — такий народ жити не може.

— І коли-б сталося знову велике чудо, коли-б з'явився Мойсей і натхнув пориваннe до волі, до обіцяної землі сим вічним рабам, съому кущу що горить і не згарас, то довелось би съому генію так само водити наших людей по пустинях сімдесят літ, поки-б народилося третє коліно, поки-б зросли, спізнали ся, збратали ся загартовані, съмливі й вільні люде, люде — брати. Але в наші часи

немає чудес, нема тієї обіцянної землі, що тече молоком і медом і народ наш умирає, духом умпрає не в пустині безводній, а серед роскошів нашої природи, кожен окремо в своїй власній хаті...

— Ся вмираюча темнота розбила мое жите, відняла в мене ціль моого існування, попсуvala мої колись кріпкі нерви; вони тепер болять, печуть мене і я не знаю, що тепер мені робити, де подіти ся? Вернутi ся до прежнього життя після того, що я почував і думав — се гірше, ніж добровільна смерть... Жити-ж так без надії, без віри і при тому бути самотнім серед многоміліонного народу — сил моїх не хватает... Бажаннє смерти, небуття глибоко заповзло в мою душу, частійше й частійше ворушить ся там і мов гадина та холодить мій мозок...

Прохожалий замовк.

Батюшка слухав сю довгу, горячу сповідь, болів душою і зовсім уже не знов, що йому казати? Він почував усю ширість цих слів, розумів усю добру, горячу душу прохожалого, але не міг собі ясно уявити, через віщо так боліє ся душа?

Він усе шукав підходячих слів, щоб ними втішити прохожалого, але таких слів не знаходилося між його думками. В церкві зробилося тихо-тихо, мов у могилі...

— Сину мій! — заговорив нарешті батюшка тихо й ласково. — Треба по всяк час держати у своїх мислях всемогучого Бога... щиро Йому молити ся. Молитва єдина облекшає душі наші...

Прохожалий підвів очі, кинув здивований погляд на батюшку і постеріг у його старечих очах стражданнє і якесь непорозуміння. Він швидко озирнув ся навколо і тепер тільки до його съвідомості дійшло те, що він стоїть у церкві навколішках перед аналоєм.

Кров ударила йому в голову від сорому перед самим собою, перед тими бездушними речами, що слухали його пекучу сповідь, що бачили його легкодушність. Він враз склонив ся на ноги. Його вид, червоний від палких слів, що виходили з самої глибини душі, враз облило ще червонішою фарбою, мов жаром.

— Спасибі вам, святий отче, за добре слово!

По сих словах він повернув ся і швидко пішов із церкви.

Батюшка схопив із аналоя хрест і побожно хрестив ним наздогін уходячого.

Прохожалий не обернув ся. Він швидко вийшов із церкви і зник у темряві під згуки калатала.

Старенький попик, вернувшись до дому, довго й горячо молився за иллюстрації мира душі прохожалому, за просвітлення його розуму...

II. Море роз'єднало...

Я виїздив із рідного города в другий ще ріднійший. Ріднійший він мені тим, що тут душа моя прокинула ся до нового, съвідомого життя. Не даремне стільки літ моєю молодою, юнацькою думкою була одна завітна мрія — як би швидче туди, в університет, де серце нашого життя, де осередок людської думки, де „люді“. Про все се мов далекою луною доносило ся до мене в маленький городок самими книгами. Я чув серцем, я вгадував думкою, що там щось роблять на благо людям. Я й сам без вагання пристав би враз до діла, не пожалів би ні сили молодої, ні волі, ні житя...

Але ж я цілком тоді не знат, що саме треба робити?

Тепер, після чотирьох років студентського життя я не так уже палкий, але съвідомий робітник, що хоче вжити свої сили на користь народню.

Я іду від батьків, від сестер на працю в рідне душі моїй університетське місто. Сама подорож мене не тішить — привичний шлях: з дому на пароходну пристань, з пристані на маленький парохod, що переправить усіх пасажирів на рейд, де дожидає вже парохod великий; сим великим через море до залізної дороги, а там уже й дома, проміж вірними товаришами. Звичайна, кажу, для мене подорож і не цікава.

Про те на сей раз я так помилув ся, як ще ніколи.

Була молода весна по велиководних съвітах. Ранок був тихий, съвіжий, напосний паощами. Легко й привільно

дихало ся. Тільки що викочувало ся з-за моря весняне сонечко. Над морем ще лежав біло-прозорий туман, що ледви закутував далекий морський краєвид.

Коли я вступив на маленький парохod, то зараз-же запримітив кілька невольників, що злегка побрязкували кайданами. Ся житєва картина для нас геть буденна: нераз кожному доводило ся бачити ті блідо-жовті невольничі обличя, на яких лежить печать камяної байдужости до всього сьвіта. На сей раз мене здивувало те, що немов радість яка, щось живе було на виду в усіх невольників. Вони були ніби щасливі... Жалібно дивилися їх очі в туманну далечину морську, повними грудьми вони вдихали в себе свіже морське повітре, навіть рухи були якісь жваві. Трохи згодом я зрозумів, що вони справді у сей час почують себе щасливими, але се щастє — хвилина одна. Невольники на одну хвилину просто впилися свіжим повітрем, зацікавилися новою обстановою, новими, вільними людьми, чого давно вже не бачили, пробуваючи в тюрмі-домовині.

Широке море, шум від коліс пароходніх, човни, що сновали скрізь, люде, що метушилися навколо, словом, увесь сей колот і гармідер, а до того ще й весняний поранок зробили найбільше в сьвіті чудо — невольників зробили вільними. У сю хвилину вони не чули, що на ногах їх брязкають кайдани, хоч доси сього й у ві сні не забували... Отже-ж вони були щасливі.

Усіх невольників було пятеро; їх етапом перевозили на великий парохod. Усі вони були середнього віку, але один із них був старий старий дід, на якого мимоволі всі звертали увагу. І я дивився на цього діда і цілком не міг собі уявити, як він може бути злодієм, він, що ледви вже волочить кайдани? І на виду в його скільки я не придивлявся, нічого не помітив злодійського. Се було звичайне старече обличчя, з погаслими вже трохи очима, з сивою невеличкою розкуйованою борідкою. Коли сей дідусь усміхався, тоді обличчя робилося у його дуже привабливе. Він був маленький на зріст, а до того й згорбився вже трохи.

У мене ѹ доси така химерна вдача, що я завжди якось інстинктивно становлю ся на боці слабішого або нещасного. Може се тим, що сам я ще змалку зазнав немало лиха, може тим, що мати оповіданнями про своє горе викликала в душі моїй почуття жалощів до всіх нещасних, може тим, що я плебей, що діди мої були втікачами від панщини в Херсонщину, батьки в Таврію. У весь наш рід якийсь безщасний, рід безправних людей, що не знаходять собі місця на нашій широкій землі.

Чи так, чи інак, а мені дуже захотіло ся побалакати з цим дідом-злодієм, сказати йому хоч одно тепле та ласкаве слово, а коли випаде, то й розпитати його про його злодійський учинок. Конвойні, очевидчики, на сей раз були добрі і не боронили балакати з арештантами.

Слово по слову і ми розбалакали ся. Дід зі старечою словохіттю розповідав про себе весь час, аж ми приїхали на рейд.

— Як бачите, — казав мені старий показуючи на свої кайдани, — за дурною головою та ѹ ногам нема спокою. І тільки через отсю дурну голову я ѹ загубив жите своє. Ні, ось ходіть сюди до борту, ось послухайте. Я розкажу вам своє жите, розкажу, як єсть усе

Ми підійшли до борту, обперли ся на його і поглядаючи на море дід оповідав:

— Була в мене колись і хата своя і ґрунт, хоч правда, невеличкий. Ще хлопцем поховав я і батька і матірь. Сестра, що була старша за мене, одружила ся ще за життя матери, так що взяла чоловіка в прийми. Змалку ще я звик робити на свою сім'ю. Як-же померла мати, сестра у нас стала за господиню. Я так само роблю ѹ на сестру, на її діти. Отто вже став я ѹ парубком. Одного разу, в осени, кажу я сестрі: „Хочу старостів засилати“. А вже з дівчиною я кохав ся і ми поклали побрати ся сїєї осени. Сестра все одно мені торочить: „Підожди та підожди ще з рік, ти ще молодий“. Бачу я, що каже вона так, бо не минеть ся нам поділити батьківське добро, тай мені прийде ся робити вже на власну сім'ю. Звісно, не вирвеш з рота у своїх дітей та чужим не понесеш. Сестра все мене відговорює, а я все своє: „Засилати-му старостів

тай край". Коли осе сестра підвела під мене таку штуку, що моя дівчина сама мене відцурала ся, та тієї-ж осени пішла за другого. Гірко мені було та боляче, а надто те, що сестра рідна та рідному братови щастє зруйнувала.

— Не хоче, думаю, щоб у мене була власна сім'я, не зичить вона мені щастя. Чи така вже вона жадна, чи має мене за дурника?

Що-ж його тепера робити? Я довго думав, довго ходив, як у горячці. Сестрі не сказав ані единого словечка, але вона й сама запримітила, що я довідав ся про її кавери. Хата власна мені остигидла, а на сестру так я й дивити ся не міг. Як тільки зведу очі на неї, так кров у голову мені й ударить. Бачу добре, що не буде мені тут уже житя і щоб гріха на душу не брати, виправив собі у волости пашпорт, махнув на все рукою і гайда шукати щастя на чужині.

— Вже, думаю, такий рід наш удав ся, що й дід і батько блукали по сьвітах, шукаючи свого талану, ну, й мені довело ся...

Так покинув я рідну оселю. Ні з ким не попрощав ся, сестрі навіть нічого не сказав. Покинув на до-овго!

Дід трохи перевів духа.

— Ось слухайте: тиняв ся я в наймах скрізь по чужих краях: був у Криму, був на Кавказі, а в кінці свого вільного житя опинив ся аж у Москві. Тут я й загинув, з вільним сьвітом на віки попрощав ся. А було так: гроші у мене не стало, роботи ніякої. Стардювати — сором бере, бо-ж молодий був та здоровий. Уже я й з одежі все зайве спродав і хожу вже аби в чім, аби тіло не сьвітило ся. Чи знаєте ви, паничу, в Москві „Хитрий ринок“? Оттут усе й склало ся так, що мені не стало вже звороту до людського житя. Слухайте-ж!

Дідусь бачив, що я його дуже уважливо слухаю і був тим очевидачки задоволений.

— Так от блукаючи по сьому „Хитрому ринкови“ я зайшов якось до трахтирю. У мене було ще два карбованці, що зістали ся від спроданої одежі. Беріг я їх як ока свого, але голод, мовляв, не тітка. Так мені схотіло ся горячого борщу, ну, просто мов перед смертю. Отто-ж захожу

в трахтирь, сідаю собі в куточку коло стола. Дали мені борщу. Трохи перегодом увійшли два якісь парубки і собі сіли коло моого стола. Взяли вони пляшку горілки й закуски. Поки я їв борщ, то ми поволі й розбалакали ся. Я їм по широти і розказав про свою біду, про безроботицю.

— Та в Москві не легко роботу знайти, а ще як у кого нема пашпорта, — каже мені один.

— Та що там той пашпорт? Ось я і з пашпортом, а валандаю ся вже другий місяць без роботи і так прожив ся, що ні з чим і до дому вернутися. Роботи що часу питаю, а її нема тай нема! Хиба-ж я таким старцем ходив? Се вже я тут так роскішно вбрав ся... Оттак, як бачите, пропадом і пропадаю.

— Так, так, — каже той самий. — Жаль мені й дивити ся на тебе. Ми-б тобі з охотою посobili, та що-ж ми зможемо? Ми, бачиш, різники, то в нас такої роботи й нема. Хиба от що: приходь завтра до різниць — на базарі — знаєш? — може ми тобі хоч сяку-таку роботу де небудь та знайдемо. А ке лише свій пашпорт!

Я з радощами дістав їм пашпорт; подаю.

— Еге, — каже знову все той-же, вертаючи мені пашпорт, — він у тебе не просрочений, жити по йому можна. Так приходь завтра до різниць. Ну, а зараз посувай ся близче та запємо могорича. Не бій ся: ми самі тебе попоштуємо, а як заробиш грошей, ну, тоді вже і з тебе могорич.

Я попереду почав було відмовляти ся, а далі думаю: „Може й справді сї різники такі добрі; може справді роботу яку знайдуть?“

Випили ми ту пляшку. Я аж нії трохи не впив ся. Вони почали проміж себе балакати, чи брати її другу? А я сижу тай думаю: „Дай і собі поставлю одну, де вже наше не пропадало! Ачей Бог дасть роботу!“

Звелів і я дати пляшку. Випили ми ще по чарці, по другій. Мені так щось весело стало на душі, мрії такі радісні та щасливі метушать ся у голові, самі різники здають ся мені такими добрими, що я трохи не кинув ся цілувати ся з ними. Далі потроху в голові почало туманіти, шуміти в ухах і я ледви вже дочував, що навкруги

балакають... Тільки як тепер пажатаю: спати мені дуже захотіло ся. Борю сон — і ніяк не можу побороти: сама голова хилить ся!

— Що за причта? — думаю. — Я-ж і впив небагато... Словом сказати, обпер ся я на стіл руками і заснув кріпко. Либонь і немало таки проспав, бо як хазяїн трахтиря розштовхав мене, то було вже над вечір, а я-ж заходив обідати.

— Тут, — каже трахтирник, — спати не можна; йди собі до дому.

Я розбурхав ся і раптом усе згадав. Дивлю ся — товаришів моих уже нема. Поліз до кишені — гаманця дастъ-Біг. Мені моторошно зробило ся. „Обікрали“ — думаю.

— А де-ж вони поділи ся? — питав стиха у хазяїна. — Хто-ж се гроші витяг у мене?

— Які там гроші? — перепитує хазяїн. — А он то що з рук у тебе зараз випало?

Дивлю ся: справді на підлозі біля мене лежить мій гаманець. Як я його дістав — хотів, бачите, розплачувати ся — та з тим і заснув, сгиснувши його у жм'єні. Розіжмав кулак, то він непомітно і впав на підлогу.

Я звісно зрадів, хоч і був ще не зовсім при своїй памяті: мов чад якийсь стояв у голові.

— Скільки з мене треба? Получайте, — кажу хазяїнови.

— Десять копійок за борщ.

Але-ж про горілку мовчить. Дає мені здачі з карбованця дев'ятьдесят копійок. Я думаю: „Се він забув, що я требував ще й пляшку горілки“. Мовчки беру я здачу, поводі перелічу, думаю, що він зараз ізгадає. Перелічив, поклав у гаманець, вихожу... Уже коло дверей питав:

— Так вони за всю горілку заплатили?

— Еге, — каже трахтирник, — твої товариші за горілку заплатили. Нам чужого не треба.

— Чудасія! — подумав я виходячи. — Які тут усе гарні люде!

Але не так то вони й гарні були, як мені здало ся. Коли вже після по тюрмах я довідав ся про всякі злодійські штучки, то тепера добре знаю, що не одна моя дурна голова через них пропала. Ось слухайте далі.

Пішов я другого дня до різниць. Питав, шукав тих різників, та з тим і не знайшов. Хоч би тобі єдина душа знала їхні прізвища! А я ті прізвища добре замітив; не забув і не помилив ся. Про те я поклав навідати ся ще й на завтра: може якось їх самих де зустріну. Прихожу другого дня — нема їх, третього — нема.

— Ну, — думаю, — або вже таке мое щастє, як трястя, або мабуть вони мене обдурили.

Через який там час я постеріг, що в мене немає пашпорта. Загубити його я ні в якім разі не міг. Так он що! Отті-ж різники не даремне мене про пашпорт питали та горілкою поштували. Либонь мій пашпорт їм на щось та здав ся.

Питав я про різників і про свій пашпорт і в трахтпрі тому. Хазяїн каже: „Різників не знаю, а пашпорта ніде не бачив“. Ну, думаю: „Кат його бери! Якось хоч трохи зароблю грошей і без пашпорта, тай будь вона проклята та Москва!“ Так я собі й жив. Ночував уже в нічліжному домі, бо вже стало холодно — осінь почала ся. Одно тільки я вже й носив у своїх думках: як би його швидче вибрati ся з сієї Москви? Але-ж скажіть мені, як вернутi ся до дому таким обірванцем? Тай з чим його вийти? А роботи все нема тай нема. Та не довго вже я й прожив у Москві.

Однієї холодної ночі до нічліжного дому з'явила ся поліція. Усіх безпашпортних потягли в поліційний участок. Проміж нашими нічліжанами таких було трохи не половина. „Що-ж воно, думаю, тепер буде?“ питаю у бувалих людей. Кажуть, що всіх будуть розсилати до дому по етапу. Господи! мене такого обірванця до дому та ще й по етапу, мов злодія! Що скаже сестра? Що помислить та, яку я й доси ще кохаю? Ні, се вже через край великий сором! Не буде сього! Але що робити? Кого благати?

Тимчасом поки ми перебували в участку, то я вже й вихід знайшов і трохи заспокоїв ся. Я, бачите, тут якось відразу здружив ся з одним бродягою. Того чоловіка можна було пізнати всього враз. Видно було по всьому, що він не тільки нікому лиха не побажає, а й помислити не зможе. І справді, як воно вже там стало ся, а я й досп згадую

його завжди добрим словом. Яка се була добра душа! А до того ще й веселий, жартовливий: він усіх нас розважав своїми оповіданнями. Може було що й прибріхував трохи, але так до ладу в його все виходило, неначе на-віч усі бачили. Се був справжній бродяга. Знав він усі ходи й виходи, усі закони. От скільки літ я вже проміж ними проживаю, а таких мало зустрічав. Він отто мене й навчив, як попасті ся до дому не по етапу, а вільним чоловіком. „Добра, думаю, вигадка!“ Я вельми їй зрадів і спокійно вже ждав своєї черги. Нарешті й мене спітали: хто я і звідкіль? Я відповів, що родом з Криму, а саме з Керчі. І погнали по сьому мене етапом з тюрми до тюрми, аж до самої Керчі. От ми вже прийшли і в керченську тюрму. Мій приятель-бродяга, що теж назавав ся керченським міщанином, питав мене:

— Чи не хочеш часом по городу прогуляти ся?

— Чому й ні?

От прийшли й начальники; питаютъ нас — а ми собі все в шарі ходимо, так здружили ся.

— Ми, — каже мій приятель, — хоч і керченські міщане, але не ті, що записані у вас по бумагах. Ось відішліть нас у міщанську управу, так там ми й виявимо свої дійсні фамілії і всіх своїх родичів.

Повели нас під конвоєм у міщанську управу; приставили до старости.

— А де-ж сам староста міщанський? — питав мій приятель.

— На що він тобі? — обзывається ся йому у вічи староста. — Се я.

— А, ви тут? А я вас і не бачу. Здрастуйте, ваше благородіє! Привіз я вам поклін із Москви.

— Ти-ж хто такий сам будеш?

Він уже знає, що етапні.

— Та хиба-ж ви мене не пізнали? От лихо мені!

— Чи-ж я тебе де небудь хоч бачив?

— А як-же! Хиба-ж ви забули, як позаторік, коли ви в ранці увійшли в управу, то я стояв оттут, а ви сіли он там. От як зараз памятаю: ви тоді й цигарку таку-ж саму курили...

— Та ти язиком не плеши, а кажи, чого прийшов?

— Та просто схотіло ся нам з товаришем прогуляти ся по городу та побачити, який такий у Керчі міщанський староста та ще чи добрий він?

— Та кажи-ж до діла або йди собі з Богом!

— Та діло буде, як що ваша милості пожалує на чайок бідним бродягам.

Усі в управі засміялися. Зібрали нам трохи грошей і пішли ми собі знову до тюрми.

— Так ти бродяга? — питаютъ мене начальники у тюрмі.

— Бродяга, ваше благородіє.

Почали мене судити за бродяжество і присудили, як я й сподівав ся, на засланнє в Сибір.

Я перехрестив ся. „Ну, думаю, нехай буде його съвятая воля!“ Чи знаєте ви, паничу, що рідко який засланець зостається ся жити в Сибірі? Його щось усе тягне в рідний край. Не рідко буває й так: ранком приведуть засланця у те село, де йому призначено жити, припішуть до волости, а увечері він уже мандрує сюди, в Росію. Спродасть зараз чалдонам*) половину з одежі, що дає йому казна, купить собі казанок для подорожі, чайник; накупити чаю та сухарів і гайда в далеку дорогу — де просто великим шляхом, а де тайгою.**)

Дорогою не без добрих людей: там заробить, а там випросить Христовим ім'ям. А за те, як уже приспіс робоча пора по селах, то вже кожен бродяга робить у чалдонів на полі. Де-б не застали його жнива, скрізь він бажаний робітник. Рідко хто з нас у жнива вештається без діла. Чалдони нас за се годують, здебільшого й гроші за роботу платять. Правда, буває й ламають умову, ну, тут уже жалітись тільки Богови єдиному.

Оттак і я думав зробити. Так і зробив.

Уже я мандрую з Сибіру до дому. Я був дуже обережний, бо знов, що як спіймають мене безпашпортного, то пропади всі мої заходи. Скрізь мені щастило і так

*) Бродяги звуть сибірських селян „чалдонами“.

**) Тайга — ліси сибірські.

гарно та весело було на душі. Перейшов я сибірську граніцю, в Шадринську навіть почувати не зістав ся і далі, далі... Пройшов уже й Росію і ось я вже в Україні між своїми людьми. Ніхто не знає, де я пробував, що робив, бо навіть вірнійшому товаришеви я не сказав своєї фамілії. Та він і не хотів, а навпаки остерігав мене: „Нікому в сьвіті не кажи, хто ти й звідкіль. Ти ще мало знаєш нашого брата-бродягу: бува хто й убе, аби самому скористувати ся твоїм „чистим місцем““. Прохожу вже по своїй губернії і всею істотою якось почиваю, що тепер я сам свій, не казений, не арештант. Ось-ось іще трохи, і мінеться лиxo; минеться і хай собі пливе за водою!

Ви, панчу, не можете собі й уявити, який то був щасливий день у моєму житю, коли я проходив уже знайомі мені рідні села. Коли-ж я підійшов до свого села, то від щастя дух мені в грудях стискало і я ледви міг іти далі. Того дня я до смерти не забуду. З великого щастя я упав, цілував рідну землю, поливав її горячими сльозами, мов мала дитина. Справді, чим я був дотепер і що я зараз? Одежа на мені гарна, нова, ще й грошенят трохи єсть. Усе, про що марив, що три роки снилося — усе здійснилося. Тепера уже не повернуть мене назад у Сибір, не поженуть і до дому етапом — я вже дома! З утіхою вхожу я в рідне село. Стоїть воно, мов рай який, таке-ж пишне та хороше, яким я його покинув. Трохи не кожне дерево мені відоме, рідне мені. Іду селом, дивлюся навколо — аж млію, а серце беться у грудях з радощів. Намірив ся просто піти до сестри, забув уже минуле, простив їй усе...

По дорозі стояла волость і я туди завернув. Усі, що були біля волости, здивовано якось дивилися на мене, мов на мару яку. Увійшов я у волость, оглядаю людей, пізнаю і жду, чи мене хто признає? Коли се підходить до мене писарь, витріщив на мене очі та аж скрикнув:

— Чи се ти, Миколо?

— Як бачите, Степане Петровичу, я самий.

— Так се ти втік із Сибіру?!

Коли-б серед зими ударив найстрашніший грім, то я-б так не здрігнувся, як почувши отсі слова.

— Боже мій! — промайнуло мені в голові. — Звідки-ж вони все се знають? Адже-ж я нікому, ані единому, ані у вісні на промовив своєї фамілії! Чи-ж се не сон, буває?

Як ірець прибитий до хреста стояв я нерухомо і не почував під собою ніг. Нічого не розумію і нічого не можу висловити. Зібрали ся люди, гомонять собі стиха, на мене дивлять ся.

— Е, треба тебе, голубчику, зараз по начальству приставити, — каже писарь.

Посадовили мене спершу в холодну, а звідти повели до станового.

Становий каже: — Ти з якими там злодіями в Москві церкву обікрав і тебе-ж за се в Сибір заслали. Як-же ти звідти втік?

Я почав хрестити ся й присягати, що ніякої церкви ніколи не обкрадав, що весь час проживав у Москві.

Становий під арештом направив мене до слідувателя. Слідуватель показує мені бумаги.

— Ось, каже, питаютъ, чи до вашого общества ти приписаній? А отсе наш одвіт, що ти взяв з волости пашпорт і пішов десь по заробітках. А отсе знову повідомляють, щоб виписати тебе з общества, бо тебе вже заслано в Сибір. Ну, як-же се?

Аж ось коли я розібрал, в чим діло.

— Та я кажу, пашпорт свій давно вже загубив.

— Та як-же ти жив без пашпорта? Де-ж ти пробував увесь сей час? Ну, кажи!

Та що мені було казати? Ніде я, Микола, не жив, ніде не пробував. Був бродяга „непомнящий“ свого роду, ходив по своїй волі в Сибір, заробляв собі на одежду у чалдонів, а хиба таких „непомнящих“ мало?

Словом, ви, паничу, розумієте: хтось у Москві обікрав церкву, когось там судили по моєму пашпорту, хтось пішов у Сибір... Певне він уже знову так само обкрадає, а може живе дома в сім'ї, бо общество й не знає про його злодійство і там його місце востало ся „чистим“. Я-ж невинно страждаю.

Розказав я вже про все слідувателеви, як і що і де було, а все-ж таки мене взяли в тюрму.

Щось коло двох років я там просидів: усе справки ходили про мене. Нарешті скінчило ся. Присудили мене до заслання в Сибір за те, що я звідти втік! І тепер вже з сердечним болем, не по своїй охоті попоміряв я знову великий сибірський шлях, та ще в додаток і канчуків скоштував.

Я слухав оповідання діда перехиливши ся боком через борт і підперши голову рукою. Мені здавало ся, що моя власна душа погроху всмоктує в себе се старече горе. Я вже не міг сказати йому того теплого слова, що хотів, бо почував, що тут усяка найтеплійша участь стане за образу. А чимчасом дід, подивившись на великий пароход, що був уже недалеко від нас, почав далі:

— З того часу отсє вже десятий і мабуть у останній раз мене женуть у Сибір. Не тільки свого села, а й повіту свого вже не бачу, а так скрізь по Вкраїні вештаю ся, поки де спіймають мене безпашпортного. Поки мандрую по Сибіру, то заробляю собі сяк-так шматок того насущника. Там лекше заробити тай у звичай увійшло з давніх-давен, що чалдони нашого брата-бродяги не цурають ся. Коли-ж роботи нема, то доводить ся „стріляти“ *) по під вікнами, бо у чалдона вкрадти і не думай. Глати-меть ся за тобою, аж дожене. А як що вже дожене та побачить, що справді ти вкрав, то просто вбє тай усе тут. А вже в Росії заробити не можна, то тут або крадеш, або „стріляєш“.

Отсей останній раз тікав я з Сибіру і думав добити ся вже до рідного села. Прийду, думаю, у своє село, жити-му там у кого небудь за Христа-ради, однак тепер вже мене ніхто не пізнає, та мабуть і перемерли вже мої однолітки. У рідному краї мені хотіло ся умерти.

Уже я наблизав ся до своєї губернії. В одному селі над вечір зустрів коло хати двох чоловіків. Прошу „Христа-ради“. Люде добрі, спасибі їм, винесли мені шматок хліба. Тілько що хотів було попросити ся переноочувати,

*) Просити „Христа-ради“.

коли дивлюся — парою поуз нас проїздить якийсь дебелій мужик. Я на його дивлюся, а там і не бачу, що люди скидають йому шапки. Враз припинив той мужик свої коні та до мене.

— Ти хто такий? Ти чому мені шапки не скидаєш? Хиба тобі повілазило, що старшина іде? От я тебе старого чорта зараз та в холодну!

Розкричався на мене — страх як, аж почервонів з пересердя.

— Ах ти таки, ах сякий! Візьміть його, старого дурня, та відведіть у холодну!

Взяли мене ті самі добрі люди в холодну. По тому, як старшина довідався, що я не тутешній, спитав у мене за пашпорт. Ну, тут я вже знат, чим воно знову все скінчить ся.

І от замісъ того, щоб умерти в рідному краї, доведеться держати на своїх грудях чужу холодну землю... А то може де в тайгах сибірських закоюбну мов собака і труп мій розтащуть ненажерливі вовки. Не вернути ся мені в десятий раз сюди, ох, не вернути ся! Серце мое чус. Старий уже я став і ветхий...

Згадка про минуле розбиті жите, що впало на самий спід лукавого людського моря, розворушила старого. Він зітхнув глибоко й замовк.

Я слухав усе, затаївши духа. Але в кінці я почав пильніше придивляти ся до старого. Щось дуже знайоме я часом постерігав у його старечих рисах, у його погасаючих очах, але я ніяк не міг пригадати, де саме я бачив уже ті риси?

Тимчасом наш маленький пароход причалив уже до великого. Подали сходню і всі потроху переходили на великий пароход. Конвойні вже пильнували арештантів, що мали йти після всіх. Ми з дідом стояли недалеко від сходні, куди до гурту зібралися усі невольники.

— Мені здається, дідусю, що я вас десь уже зустрічав, десь бачив?

— Може й бачили; про се не знаю, паничу.

— А звідкіля-ж ви самі родом?

— Звідкіля? Хиба вам цікаво се знати?

Дід підвів голову і пильно подивився на мене своїми погасаючими очима.

— Бачу, що у вас, паничу, душа добра...

Я мовчав.

— Родом я з Херсонщини.

Якась темна маса враз насунула ся на мій мозок. Я почув у душі щось страшне-страшне, але ще не міг ясно розібрати, що саме?

Невольники почали сходити вже по сходні на пароход, побрязкуючи кайданами.

— Дідуся! А з якого повіту? — з острахом якимсь спітав я і поглядом молив діда сказати правду.

— Тепер, паничу, вже однаково мені... Я з одеського повіту з села Ковалівки. Прощайте! Згадуйте часом про діда...

У мене стрілою пронеслося в думках: — Моя баба теж родом з Херсонщини, з одеського повіту, з Ковалівки... Помнинає раз-у-раз у граматці „за упокой“ свого брата Миколу, що десь умер на чужині... Що ж се таке?!

Я вразувесь похолов, скамянів, нічого не бачив і не почував, що я живий...

— Діду... мій рідний... у кайданах! — вибухло нарешті стогнання з моїх грудей.

Я прожогом кинувся до сходин. Але сходню вже знято. Наш маленький пароход повертає до берега. Широке й глибоке море роз'єднало нас...

